

“картині світу” нації. Системний аналіз вербалізованих форм ментального звернення до тріади “символіка язичницька” – “символіка християнська” – “символіка ідіостилістична”.

¹Гамкрелідзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. В 2-х т. – М.– Тбилиси, 1984. – Т.І. – С.467; ²Там само. – С.467; ³ Там само; ⁴Словник староукраїнської мови XIV-XV ст.- К., 1977. – Т.1. – С.332-333; ⁵Там само. – Т.1. – С.333; ⁶Гамкрелідзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Указ. раб. – С.470; ⁷Боровський Я.С. Світогляд давніх киян. – К., 1992. – С.99; ⁸Там само. – С.152; ⁹ Українські народні пісні, наспівані Д.Яворницьким. Пісні та думи з архіву вченого. – К., 1990. – С.76; ¹⁰Там само. – С.113; ¹¹Там само. – С.132; ¹²Там само. – С.185; ¹³Гамкрелідзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Указ. раб. – С.450; ¹⁴Назаревский А.А. О литературной стороне грамот и других документов Московской Руси начала XVII века. – К., 1961. – С.52; ¹⁵Гамкрелідзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Указ. раб. – Т.2. – С.528; ¹⁶Топоров В.Н. Миф. Ритуал. Символ. Образ. Исследования в области мифопоэтического. – М., 1995; ¹⁷Фразеологічний словник української мови. У 2 т./ За ред. Г.М.Удовиченка – К.,1985 (далі ФСУМ) ; ¹⁸Гамкрелідзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Указ. раб. – Т.2. – С.491; ¹⁹Там само. – Т.2. – С.492; ²⁰Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада. – М., 1992. – С.242; ²¹Гамкрелідзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Указ. раб. – Т.2. – С.494; ²²Там само. – Т.2. – С.497; ²³Там само. – С.497; ²⁴Там само. – С.498; ²⁵Там само. – С.498; ²⁶Там само. – С.498; ²⁷Топоров В.Н. Указ. раб.; ²⁸Гамкрелідзе Т.В., Иванов Вяч.Вс. Указ. раб. – Т.2. – С.517; ²⁹ФСУМ. – Т.1. – С.111; ³⁰Там само.- Т.2. – С.203; ³¹Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. – М., 1967. – Т.ІІ. – С.84; ³²Потебня А.А. Из записок по теории словесности. – Харьков, 1905; ³³Фасмер М. Указ. раб. – Т.ІІІ. – С.27; ³⁴Потебня А.А. Указ. раб.; ³⁵ФСУМ. – Т.І. – С.489-490; ³⁶Янів В. Психологічні основи окциденталізму. – Мюнхен, 1996. – С.122.

*Тут і далі покликання на фразеологічні одиниці за Фразеологічним словником української мови: У 2 т. / За ред. Г.М.Удовиченка. – К., 1985.

Ю.Л. Мосенкіс, докторант

НОВІ МАТЕРІАЛИ ДО ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ НАЗВИ РУСЬ

Основне завдання дослідження – показ етнімічних зв'язків між стародавньою Україною та середземноморським регіоном

The major concern of the research is a demonstration of ethnonymic relations between the Ancient Ukraine and Mediterranean Region

Безпосередній стосунок до передіндоевропейського мовно-культурного світу Чорномор'я, Середземномор'я і Кавказу має, вірогідно, назва представника етносу (етнофоронім) *рус-ин, рус-ич*, співвідносна з топонімом *Русь*, який за походженням є збірним іменником із значенням назви народу (пор. *чюд-инь* – *Чюдь, скіф* – *Скуфь* “Скіфія”). “В історії світової етніміки, очевидно, мало таких складних і заплутаних проблем, як та, що пов’язана з походженням Русі”¹. Як підкреслює академік М.Я. Марр, “термін *рус* досі не отримав остаточного роз’яснення свого походження”². Ю.А. Кулаковський у спеціальному дослідженні про назву Русі писав: “Старе питання про те, звідки пішло ім’я Русь і кому воно спершу належало, коли вперше з’явилося, давно поставлене в науці й не має досі такого розв’язання, яке могло б уважатися остаточним, і загадка, яка криється в ньому, не може вважатися розгаданою. <...> Але інтерес і важливість для нас цього питання накладають на нас обов’язок ставитися з увагою до всякої спроби проникнути в цю таємницю...”³. Огляд численних версій походження назви належить О.С. Стрижакові⁴. Назва *русин* фіксується починаючи з договору київського князя Олега з греками 911 року⁵, а *русич* зустрічається лише в “Слові о полку Ігоревім”.

М.С. Грушевський підкреслює, що Русь – “імя не варязьке, північне, а свійське полудневе”, що “приходить ся вважати його просто тубільним споконвічним іменем Київської околиці”⁶. Варязьку теорію походження назви *Русь* руйнує “льокалізація руського імени на київській околиці й істнованне Русі в полудневих краях тоді ще, коли першого скандинавсько-руського князя, Ігорового батька з його братами не могло бути й на світі”⁷. За М.С. Грушевським, “спеціалізацію руського імени на Київі й Киянах... найприродніше можна пояснити тим, що імя Русі, яке б не було його походження, було спеціальним іменем Київщини, Полянської землі...”⁸.

М.Ю. Брайчевський звертає увагу на те, що важливий матеріал, стосовний до назви Русі, виявляється в ономастиці Кавказу і Середньої Азії, де відомі назви з подібними коренями. “Все це дозволяє цілком упевнено стверджувати, що ім’я Рос було

позначенням якоїсь етнічної групи, місцеперебування якої від досить давнього часу припадає на північно-східне Причорномор'я, Приазов'я, Північний Кавказ, і яка мала тісні та дуже ранні зв'язки з країнами Сходу (зокрема, Закавказзям)"⁹. За південне походження імені Русь (і навіть за зв'язок назви з Геродотовими алазонами) висловлюється О.Д. Удальцов¹⁰. Певну інформацію щодо часу перших фіксацій назви Русі та русів можуть дати згадки Нізамі (який користувався давніми джерелами, що визнається новітніми дослідниками) про війну Александра Македонського з русами¹¹. С.П. Толстов докладно розглядає середньоазійські (зокрема хорезмійські) зв'язки назви Русі, однак, на його думку, не менш (а, можливо, й більш) багаті жнива дала би розробка лінії Русь – Кавказ"¹².

З-поміж гіпотез про походження назви Русі, які не ввійшли до названого вище огляду О.С. Стрижака, варто зупинитися на одній, яка пов'язує *Русь* із давньою (судячи з усього, доіндоєвропейською) ономастикою Середземномор'я. Дослідники не раз звертали увагу на те, що у словнику Стефана Візантійського етруски названі слов'янами. Назву *Русь* із назвами етрусків (латинськ. *Tusci* < **Tursci*, грецьк. *Tyrsenoi*) пов'язував цікавий дослідник XIX століття О.Д. Чертков (високо оцінений провідним сучасним етрусологом проф. О.Й. Немировським), академіки М.Я. Марр і М.С. Державін. Самоназва етрусків *ras-na* (*-na* – відомий етрусський суфікс), вірогідно, є спрощенням кореня *tars-* / *turs-*, відомого з етрускої етнонімії й топонімії (грецьке *Tyrsenoi*, умбрське *Turscum* – назви етрусків; *Tartessos* – назва міста в Іспанії, заснованого, за А. Шультеном, етрусками; *Taruisa* – хетська назва Трої, пов'язана, за К. Паулі, В. Георгієвим, В.В. Шеворошкіним, із назвою етрусків). Спрощенням кореня *tars-* / *turs-* може бути не лише *ras-*, а й *rus*.

Варто зважати на яскраві паралелі назви Русі в тій середземноморській ономастиці, для якої можна припускати доіндоєвропейське субстратне походження. Пор. *Resos* – річка у Троаді, згадувана Гомером; *Rusellae* (з вірогідним коренем *rus-* і поширеним суфіксом *-el(l)-*) – місто в Етрурії, *Rosea*, *Rosia* – родюча область біля давньої столиці сабіян Реате, *Rutuba* – річка в Лігурії (південно-східній Франції), *Ruteni*, *Rutheni* – плем'я в Аквітанії, *Rutuli* – давній народ у Латіумі із головним містом Ардеа. Про гальські паралелі назви Русі пише О.С. Стрижак¹³. Питання про відношення сюди латинського *rus* "село" (для цього слова можна припускати

середземноморсько-кавказьке походження, пор. аварське *росу* “село”) лишається відкритим. Варта особливої уваги думка М.Я. Марра про те, що міграція етрусків зі Східного Середземномор'я на Захід (не лише в Італію на поч. I тис. до н. е., а й на Піренейський півострів – у Тартесс, заснований, за Б.Л. Богаєвським, ще, можливо, в III тис. до н. е.) могла проходити не лише морем, а й суходолом – через Україну¹⁴.

Але якщо в Середземномор'ї поряд зі спрощеною фонетично назвою *ras-* відомі й назви *tars-* / *turs-*, то таких назв слід чекати і на берегах Чорного моря, де відома назва *rus*. Такими виявляються назви агатірсів і травсів.

Геродот згадує агатірсів декілька разів. “А з країни агатірсів тече річка Марій і з'єднується з Істром” (IV, 48). “Отже, від Істру і далі на північ у глиб материка Скіфія обмежена спершу народом агатірсів, далі – народом неврів...” (IV, 100). “Агатірси є найлагіднішими людьми, вони носять на собі багато золотих прикрас...” (IV, 104). Пор. опис мирного життя гіпербореїв у тій самій четвертій книзі того самого автора. “Всі вони, крім гіпербореїв, починаючи від арімаспів, постійно нападають на своїх сусідів” (IV, 13). В.М. Щербаківський вважає, що під назвою агатірсів відомі доіндоєвропейські мешканці України. З агатірсами він цілком правильно ототожнює гіпербореїв, підкреслюючи мирний характер останніх (за Геродотом) і знаходячи цьому археологічне підтвердження. Дослідник гадає, що гіпербореї були субстратною верствою для траків (фракійців)¹⁵. Агатірси визначаються як доіндоєвропейське населення, споріднене з кавказьким, яке зазнало тривалої індоєвропеїзації¹⁶. Я. Пастернак висловлює думку, що Геродотові агатірси, алазони й скіфи-орачі – нащадки трипільських племен¹⁷. Агатірси (агафірси), як і інші племена зі схожими назвами – тіріти, тірани (*Tyranoi*), відомі в басейні Дністра (*Tyres*)¹⁸. Про агатірсів (агафірсів) чи навіть агатурсів (*Agathyrsoi*, *Agathoyrsoi*) див. також в іншій праці О.С. Стрижака¹⁹.

Стефан Візантійський (*sub voce Traysoi*) ототожнює агатірсів із травсами, відомими в Родопах. Геродот (V, 3–4) згадує травсів серед фракійських племен, але досить вірогідна їх “фракізація” – пор. кельтизовані неіндоєвропейські племена (наприклад, піктів Британії) й гіпотезу Д. Дечева про утворення фракійців унаслідок іранізації етрусків, особливо актуальну в світлі близькості балканських та етруських етнонімів (*Tyrsenoi* : *Agathyrsoi*

тощо). Назва травсів цікава і непридиховим *t*, як у назві тирсенів (етрусків), і близькістю до назви Трої (про зв'язок останньої з назвою етрусків найдокладніше писав В. Георгієв²⁰). Назву травсів із назвою Трої вперше пов'язав В. Георгієв, а назви травсів і агатірсів пов'язував іще В. Томашек²¹.

Дуже важливо, що етруски Егейського моря називали себе *таварсами* (в написі на острові Лемнос *aker Tavarsio* “ager Tuscus (тирсенське поле, земля)”, де *Tavarsio* має другий вставний *a*, подібно до оскського *sakarater* “sacatur”, а дифтонг *ai* співвідноситься з *u*: пор. етруські форми *lauc-*, *laukh-* : *luc-*, *lukh-* “цар”²²). Отже, *Tavars-* = *Turs-*. Пор. хуритське *tarzua-*, урартське *tarsua-* “людина”. Урартський варіант *tarsuani* “людина” точно відповідає грецькому *tyrsenos* “етруск”. Зважаючи на ряд етруссько-урартських культурних паралелей²³ і викладений вище матеріал про етруські зв'язки назви Русі й хурито-урартської назви людини, пор. також ім'я трьох урартських царів – Руса (в асирійських джерелах Урса²⁴).

З іншого боку, треба поставити питання про можливість порівняння низки розглянутих етнонімів із назвою кримських таврів (*Tauroi* давньогрецьких джерел), яку традиційно пов'язують із суголосної назвою гірського хребта в Малій Азії (що підтримував і А.О. Білецький – усне повідомлення 1993 року). Той факт, що античні автори підкреслювали “дикість” таврів, не повинен бентежити: це було звичайне для тих часів приниження ворогів. (Так само тенденційно пізніше візантійці зображували й представників Русі. Так, перша згодка про росів у візантійських текстах – це повідомлення IX ст. про нашествя на малоазійське місто Амастриду на південному березі Чорного моря “варварів росів – народу, як усі знають, дикого й жорстокого”²⁵.) Насправді рівень культури й соціальної організації таврів був, як гадають сучасні дослідники, досить високим²⁶.

Ще Геродот зображує кримських таврів як плем'я, котрому добре відоме мореплавання²⁷. Це – ще один аргумент на користь зв'язку таврів із малоазійськими тирсенами (що пізніше стали називатись етрусками) й спорідненими з ними таварсами острова Лемнос – відомими мореплавцями. Однак головний аргумент на користь такого зв'язку – відомості про таврів не лише в Криму, а й на острові Лемнос в Егейському морі, де засвідчені близькі до етрусків таварси (проблему таврів на Лемносі розглядали С.О. Жебелєв, В.Ф. Мещеряков, С.І. Радциг, М.В. Скржинська, І.І. Толстой²⁸).

Як пише П. Гарчев, з IX ст. візантійські вчені дедалі частіше називають таврів “русами” (він припускає навіть, що це була самоназва аборигенів Таврики). Про русів Таврики вперше згадувалось у давньому переказі про перебування апостола Андрія Первозванного в I ст. н.е. у Боспорському царстві і Криму для хрещення місцевих мешканців. Але ототожненню русів із таврами поклато початок “Житіє Георгія Амастридського. Відомий візантійський вчений IX ст. Лев Диякон в “Історії” зазначав, що “тавроскіфів звичайно називають росами”. Воїнів князя Святослава він називає не лише “скіфами” й “тавроскіфами”, а й “таврами”, а самого князя – “начальником таврів”. У митрополита солунського Євстафія (XII ст.) так само зустрічається ототожнення “таври чи роси”²⁹. На наш погляд, таке ототожнення може бути пояснене генезою цих назв представників етносів (етнофоронімів): найдавніша назва тирсенів (етрусків) *tavars-* / *turs-* (*tyrs*) могла бути основою для творення не лише самоназви етрусків *ras-*, а й етнонімного кореня *rus-*.

Розглядаючи питання про давні зв'язки тирсенів (етрусків) із Північним Причорномор'ям, аж ніяк не можна оминати таких важливих північнопричорноморських археологічних знахідок, як етруські твори мистецтва. Етруські пам'ятки знайдені на околицях Керчі, в Анапі тощо. Так, відомий етруський агатовий скарабей середини V ст. до н.е. з колекції графа Л.А. Перовського з зображенням скіфа й написом “скіф” (з кінця XIX ст. зберігається в Ермітажі). Ця пам'ятка – “красномовне свідoctво живого інтересу етрусків до культури далекого східного [щодо Італії. – Ю.М.] народу й безсумнівного знайомства майстрів Етрурії з особливостями культурного життя Скіфії й Північного Причорномор'я”³⁰. Цікаво, що попит на етруські мистецькі печатки в Північному Причорномор'ї зберігався довше, ніж у будь-якому іншому регіоні. В елліністичну епоху етруські майстри-традиціоналісти продовжували виготовляти за давніми зразками печатки з зображенням скарабейів лише для північнопричорноморських центрів³¹. Є підстави гадати, що тривале тяжіння етрусків до Північного Причорномор'я і пошана мешканців цих земель до етруського мистецтва мають глибокі історико-культурну традицію. Адже в давні часи мистецтво було невіддільною частиною міфологічної й магічної картини світу, а його естетична складова, як показав, зокрема, О.Ф. Лосєв, не відіграла першорядної ролі.

Зі сказаного витікає припущення про вірогідність міфолого-релігійних зв'язків давніх мешканців України з етрусками. Таке припущення знаходить мовне обґрунтування. Яскраві паралелі в етрусській мові знаходять такі слов'янські слова без скільки-небудь задовільної індоєвропейської етимології, як *кібець*, *кінь*, *цан*, причому позамовні свідчення дають усі підстави вважати названих тварин включеними в міфологічні уявлення, культовими³².

Очевидно, етруски чи близькоспоріднені з ними племена (так звані егейські тирсени, тобто етрускоїдні племена до переселення частини з них зі Східного Середземномор'я до Італії), добре відомі вправним мореплаванням, відвідували Північне Причорномор'я ще до періоду класичної античності (тобто до середини I тис. до н.е.) й навіть проходили цими землями при переселенні на захід. У класичні й елліністичні часи північнопричорноморський регіон міг приваблювати етрусків як земля, пов'язана в їх уявленнях із давніми, тепер уже міфологічними подіями. (Тим паче, що етруське світосприйняття, як відомо, надавало великого значення уявленням про долю і про шлях; такі уявлення добре відображені в міфі про Енея, запозиченому в римську культуру від етрусків³³.) Показово, що у класичний період твори етруського мистецтва були популярні також на Сицилії й Сардинії, тобто на тих островах, які також відомі етрускам задовго до класичного періоду. Інакше кажучи, добре відомі випадки, коли через багато століть після якогось давнього переселення знов обираються ті самі шляхи й ті самі території (аналогічна проблема добре відома у славистиці щодо ставлення різних слов'янських народів до Дунаю).

Отже, зіставлення власних назв дає змогу реконструювати мовно-культурний простір, що включав Україну (де засвідчена назва *Русь* і тотожні агатирсам гіпербореї, а в Криму – таври), Балкани (де засвідчені агатирси-травси), Малу Азію (де засвідчена назва Трої й звідки походять тирсени-етруски). Зв'язки давньоземлеробських культур України, Балкан і Малої Азії підтверджуються археологічно. Особливий інтерес становить аргументація на користь стародавніх зв'язків Русі з Кримом. А давня проблема можливого взаємозв'язку назви Русі й самоназви етрусків (що давно й широко обговорюється передусім у нефактивній літературі) має бути виведена за межі фантастичних гіпотез і стати предметом спеціального наукового обговорення³⁴.

¹Ономастика України першого тисячоліття н. е. / Відп. ред. І.М. Железняк. – К., 1992. – С. 27; ²Март Н.Я. Избранные работы. – Л., 1933–1937. – Т. 4. – С. 79; ³Кулаковский Ю.А. Новые домыслы о происхождении имени Русь // Eranos: Сб. ст. по литературе и истории в честь заслуж. проф. Имп. университета Св. Владимира Н.П. Дашкевича. – К., 1906. – С. 300, 309; Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі / Укл. І.М. Железняк, А.П. Корепанова, Л.Т. Масенко, О.С. Стрижак. – К., 1985. – С. 120–124; ⁴Гординський С. Назви “Русичі” й “Русовичі”. – Вінніпег, 1963. – С. 12; ⁵Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1991. – Т. 1. – С. 192; ⁶Там само. – С. 624; ⁷Там само. – С. 388; ⁸Брайчевський М.Ю. Вибрані твори. – К., 1999. – С. 335; ⁹Удальцов А.Д. Основные вопросы этногенеза славян // Советская этнография. – 1947. – Т. VI–VII. – С. 13; ¹⁰Толстов С. П. Из предисловия Руси // Советская этнография. – 1947. – Т. VI–VII. – С. 40; ¹¹Там само. – С. 58; ¹²Стрижак О.С. Етнонімія Птолемеевої Сарматії. У пошуках Русі. – К., 1991. – С. 200–201; ¹³Март Н.Я. Знач. праця. – Т. 1. – С. 110; ¹⁴Щербаківський В.М. Формация української нації. – Прага, 1941. – С. 52–53, 58–62; ¹⁵Там само. – С. 62–63, 67; ¹⁶Пастернак Я. Важливі проблеми етногенезу українського народу в світлі археологічних досліджень. – Нью-Йорк, 1971. – С. 21; ¹⁷Стрижак О.С. Етнонімія Геродотової Скіфії. – К., 1988. – С. 199; ¹⁸Стрижак О.С. Етнонімія Птолемеевої Сарматії. – К., 1991. – С. 99; ¹⁹Георгиев В. Исследования по сравнительно-историческому языкознанию. – М., 1958. – С. 199–201. Пор.: Мосенкіс Ю.Л. Проблеми дослідження генетично невизначених мов. – К., 1996. – С. 17–28; ²⁰Гиндин Л.А., Цымбурский В.Л. Гомер и история Восточного Средиземноморья. – М., 1996. – С. 211–213; ²¹Паллоттино М. Проблема этрусского языка // Тайны древних письмен. – М., 1976. – С. 377; ²²Немировский А.И. Этруски: от мифа к истории. – М., 1983; ²³Пиотровский Б.Б. Урартское государство во второй половине VIII века до н.э. // Вестник древней истории. – 1939. – № 1. – С. 72; ²⁴Константин Багрянородный. Об управлении империей: Текст. Перевод. Комментарии / Под ред. Г.Г. Литаврина, А.П. Новосельцева. Изд. 2-е, испр. – М., 1991. – С. 293; ²⁵Гарчев П. Державність таврів та час її існування // Хроніка 2000. – К., 2000. – Вип. 33; ²⁶Про це див. також: Пиоро И.С. К вопросу об этнической атрибуции названия “тавры” в римское время // Херсонесский сборник. – Севастополь, 1998. – Вып. IX. – С. 138; ²⁷Русяева Г.С. Міф про Іфігенію в Тавриді // Хроніка 2000. – К., 2000. – Вип. 33. – С. 44; ²⁸Гарчев П. Знач. праця. – С. 99–101; ²⁹Неверов О.Я. Геммы античного мира. – М., 1983. – С. 62, 65–66; ³⁰Там само. – С. 109–110; ³¹Мосенкіс Ю.Л. Мова трипільської культури. – К., 2001. – С. 118–121; ³²Ярхо В.Н. Эней // Мифологический словарь. – М., 1991. – С. 635; ³³Пор.: Мосенкіс Ю.Л. Етрусська мова як можливий субстрат на території України // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Східні мови та літератури. – К., 2001. – Вип. 6. – С. 32–37.